

ОЛЕКСАНДЕР АНДРІЯШЕВ.

Літописне Болохово і Болоховські князі.

В стародавній історії нашої країни не багато є таких темних і заплутаних питань, як питання про Болохово і Болоховських князів. Невідомо відкіля в південно-західньому кутку Київської землі з'являється невеличка група якихось безіменних князів, набуває собі у сучасників сумну славу, з доброї волі піддавшись Татарам, зараз же після цього гине під ударами Данила й безславно зникає назавжди з обрію історії. Епізод цей давно вже звертав на себе увагу наших істориків, але вперше у всьому його обсязі поставив його на 3-му Археологічному З'їзді небіжчик В. Б. Ан онович. Тоді ж на це питання дав цілковиту відповідь Н. П. Дашкевич, тоді ще зовсім молодий вчений, в своєму талановитому рефераті «Болоховская земля и ея значеніе для русской исторіи»¹⁾. Реферат цей викликав цілу невеличку літературу. Болоховське питання стало на деякий час, так би сказати, модним і знайшло відгуки й закордоном і між російськими вченими; особливо ж цікавилися їм в учених колах України й надто Києва. Треба проте ж відзначити, що не вважаючи на всі заперечення, ті віхи й підпорні пункти, які виставив Н. П. Дашкевич, і досі залишаються не спростованими. Навпаки, всю історико-географічну частину його досліджу, після деяких доповнень М. С. Грушевського²⁾, тепер прийнято в науці. Загальне місцезоналення Болоховської землі по верхній течії Бога й Случі, на пограниччю між Київською землею, Волинською та Галичиною, не викликає ніяких сумнівів. Можливі тут лише, може бути, деякі невеличкі зміни та поправки щодо окремих географічних пунктів, але в цілому це питання вже вирішено остаточно. Тому історико-географічної сторони питання ми зовсім торкатися не будемо й перейдемо до головної теми нашої роботи: хто такі були літописні Болоховські князі.

Матеріал, що зберіг нам літопис про Болоховців й їх князів, такий невеликий, кожне слово джерела, кожний його вираз, має таке значіння в цьому темному й спірному питанні, що ми, щоб зручніше виконати своє завдання, подамо тут всі ці місця літопису повністю. Їх є всього тільки 4. Перші три епізоди стосуються безпосередньо до Болоховських князів, останній же до самих Болоховців.

I. 1231 р. Данило Романович воює з королевичем Угорським Андрієм, «бѣ бо с королевичем Олександрѣ (Всеволодович) и Глѣбѣ Зеремлевичѣ, инии князи Болоховьсци и Угорѣ множество» (Іп. 511).

II. 1235 р. «Придоша Галичане на Каменець и вси Болоховьсци князи с ними, и повоєваша по Хомору, ... Данилови же бояре... постигоша ѣ; и побѣжени быша невѣрнии Галичане и вси князи Болоховьсци изоимани быша; и приведоша е Володимѣрь ко князю Данилови. Лѣту же

¹⁾ «Труды 3-го археологическаго съѣзда въ Кіевѣ» т. II, сс. 69—139.

²⁾ «Къ вопросу о Болоховѣ» «Чтенія въ Ист. Об-вѣ Нестора лѣтописца», кн. VIII, сс. 3—10.

наставшу, нача посылати Михайль (Всеволодович) і Изяславъ (Володимирович), грозяча: «дай нашу братью, или прїдемы на тя войною». (Іп. 516). Далі йде оповідання про війну Данила з Михайлом і Изяславом; про Болоховців—немає нічого.

ІІІ. 1241 р. «Ростиславъ (Михайлович) собра князѣ Болоховскыя и останокъ Галичанъ, приде ко Бакотѣ... Слышавъ же Даниль приходъ Ростиславль со князи Болоховскими на Бакоту, абые устремися на нѣ: грады ихъ огневи предасть и гребля ихъ раскопа. Василько же князь осталъ бѣ стеречи землѣ отъ Литвы, послалъ бѣаше вое свое со братомъ. Даниль же возьма плѣнѣнь много вратися, и пойма грады ихъ: Деревичъ, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городѣць, Божьскый, Дядьковъ. Приде же Куриль печатникъ князя Данила со трѣми тысящами пѣшець и трѣми сты коньникъ, и вѣдасть имъ взяти Дядьковъ градъ. Оттуда же плѣнѣив землю Болоховскую и пожегъ, оставили бо ихъ Татарове, да имъ орютъ пшеницю и проса; Даниль же на нѣ болшую вражду держа, яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху. Князѣ же ихъ изья отъ руку Болеславлю князя Мазовського, рекшу Болеславу: «почто суть вошли во землю мою, яко не вдахъ имъ?» рекый «не суть вой твои, но суть особнии князи», и хотяше разьграбити е; они же обѣщашася работѣ быти; онемъ же молящим ся, Даниль же и Василько за нѣ хоти съ нимъ брань створити, Василько же ехавъ убѣди и, рекше умоли и, и дасть ему дары многи на избавление ихъ. Онѣмъ же одинако не помнящимъ добродѣанья, Богъ возмездье имъ дасть, яко не оста ничтоже во градѣ ихъ, еже бысть не пленено. И приде ко брату си, милостью Божию, обличая побѣду» (Іп. 526—7).

ІV. 1257 р. «Даниль воздвиже рать противу Татаромъ. Сгадавъ съ братомъ и со сыномъ, посла Деонисия Павловича, взя Межибожие, потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василькови Болоховъ, а Лвови Побожье и люди Татарьскыя. Веснѣ же бывши, посла сына своего Шварна на Городокъ, и на Сѣмоць, и на вси города, и взя Городокъ и Сѣмоць и всѣ города, сѣдящия за Татары, Городескъ и по Тетереви до Жедечева. Възвъягляне же сольгаша Шварномъ, поемше тивуна не вдаша ему тивунити; Шварно же приде поймавъ города вся, и по немъ придоша Бѣлобережцѣ и Чарнятинци и вси Болоховци к Данилу... Далі під 1258 р. йде оповідання про загибель Возвягля: «Данило... преже посла сивови Шварна... Гражанѣ же видивши ратныхъ мало со княземъ, смѣяхуся стояще на градѣ. Наутрѣя же приде Даниль со многомъ множствомъ полкомъ... видивше же гражанѣ, и ужасъ бысть в нихъ, и не стерпѣша и вдашася; и городъ зажьже, люди же изведе и вдасть я на подѣль»... (Іп. 555—6).

Оце й весь матеріал ¹⁾, що нам подають джерела стародавньої нашої історії. На підставі цих літописних текстів окремі дослідники прийшли до таких різноманітних висновків. Карамзін, Арцибашев, а пізніше Соловійов, Забелін, Квашнін-Самарін, Зотов та ін., вважають Болоховських князів за князів Ольговичів; Петрушевич і Лінниченко гадають, що Болоховці були Волохи; Шараневич,—що вони Половці; Зубрицький і Барсов—що вони Половці, які прийняли християнство та змішалися з Слов'янами; Костомаров уперше припускав, що Болоховські князі були боярами, які визволилися від влади князів Рюриковичів; проте пізніше він відмовився від цього й висловив думку, що «это были князья иныхъ древнихъ родовъ, остававшихся неподвластными Рюрико-

¹⁾ Крім того Болохово згадується ще в 1150 р. й може бути в 1172 р. (Іп. л. сс., 278 і 376), але ці згадки мають лише історико-географічне значіння.

вичамъ»¹⁾. Академік М. С. Грушевський гадає, «що репрезентантами князівсько-дружинного устрою вони не були, а були князями в значінню переддружиннім»²⁾. Нарешті сам Н. П. Дашкевич а разом з ним, гадаємо, й В. Б. Антонович, думає, що це були «или лица туземныхъ княжескихъ родовъ, уцѣлѣвшихъ отъ догосударственной старины... или же это были «лучше мужи» мѣстнаго населенія, провозгласившаго их князьями для того, чтобы имѣть кого выставить в противовѣсь дому Владиміра св.»³⁾.

Ми не будемо розглядати та критикувати всі ці думки⁴⁾ й перейдемо зараз до обґрунтування своєї власної гіпотези про походження Болоховських князів. Але перш за все зазначимо, що в цьому питанні ми будемо користуватися лише з перших 3-х уривків літопису; четвертий епізод жадного зв'язку з князями Болоховськими не має й є явище уже післятатарської доби життя народу. Цей останній уривок літопису ми розглянемо пізніше, наприкінці нашої роботи.

Які ж загальні підпорні пункти про Болоховських князів маємо ми в літопису, щоб обґрунтувати на них нашу гіпотезу; які характерні риси цих князів подає нам наше джерело?—1) Болоховські князі виступають на історичному полі лише між 1231 і 1241 р.р.⁵⁾; 2) вони завжди виступають купою, імен їх, за винятком одного лише випадку, ми не знаємо; 3) вони стоять у тісному зв'язку з ворожою кн. Данилові Галицькою боярською партією; 4) вони завжди були ворогами Данила, але при тяжкій пригоді вважають для себе можливим удаватися під його охорону й сам Данило приймає це, як цілком природне; 5) Данило ставиться до них взагалі без особливої ворожнечі, але це ставлення різко міняється після того, як Болоховські князі піддалися Татарам; 6) вони—«братія» Ольговичів й нарешті,—7) вони не «вои» Данила, а «особнии» князі.—Таким чином гіпотезу нашу ми повинні скомпонувати так, щоб усі вищезазначені пункти знайшли в ній задовольняючу відповідь.

Вивчаючи літопис, як джерело для генеалогії князів Рюрикового дому, ми бачимо, що особами князівського дому жіночої статі він цікавиться дуже мало. Ми не знаємо імен жінок навіть найвидатніших князів, як напр., Ізяслава Мстиславича, Василька Романовича та ін. Коли-не-коли промайне звістка, що дочка чи сестра такого-то князя вийшла заміж за якого-небудь руського, польського або навіть половецького князя, чи що така-то князівна пішла в монастир. Це була звичайна доля князівських дочок, але хоча літопис і не подає нам жадного конкретного пояснення, ми можемо зазначити випадок, коли князівна вчинила, так би мовити, *mésalliance*, щоб побралася морганатично з особою не князівського походження, з боярином, тощо. В 1187 р., розказує літописець, київський вел. князь Рюрик Ростиславич оженив сина свого з дочкою кн. Всеволода Юр'евича Суздальського. Шлюбне посольство по молоду було найпарадніше; на чолі його стояв шурина Рюриків кн. Гліб Дубровицький з жінкою й крім того було багато

¹⁾ Монографія т. I ст. 151. Рус. Історія въ жизнеописаніяхъ т. I ст. 131.

²⁾ «Історія України Руси», т. III ст. 157.

³⁾ «Болоховская Земля» ст. 101. Коли б В. Б. Антонович не згоджувався з Н. П. Дашкевичем, він би, без жодного сумніву, висловив свої думки дeneбудь.

⁴⁾ Зведення та докладний розбір їх зробив Н. П. Дашкевич у своїх статтях: Болоховская земля. «Труды III Археологич. съезда т. II», Новѣйшіе домысли о Болоховѣ и Болоховцахъ, «Ун. Изв.», 1884, кн. 6 та Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ, «Ун. Изв.», 1899, № 1.

⁵⁾ Хронологія Галицько-Волинського літопису, як відомо, сумнівна. За хронологією встановленою ак. М. С. Грушевським це діялося між 1233—1241 р.р. Хронологія подій Гал.-Вол. літопису, «Зап. Н. Тов. Ім. Шевченка», Р. 1901, кн. III.

інших бояр з жінками. З свого боку на чолі врочистого посольства, яке супроводило наречену до Києва, де повинно було відбутися весілля, Всеволод відрядив свого «сестричича», цебто небога по сестрі, боярина Якова з жінкою й також багато бояр і бояринь (Іп. 443). Таким чином, хоча боярин Яків князівського титулу й не мав, але суспільне й соціальне його значіння було не менше ніж удільного князя дрібного Дубровицького князівства—природженого Рюриковича. Ми знаємо в літопису тільки цей єдиний ¹⁾ випадок родинного зв'язку князівен з особами не князівського походження, але без жадного сумніву їх було немало, і, можна гадати, що в кожному давньому князівському гнізді—в Чернігові, Суздалі, Смоленську та ін. у лавах вищого боярства завжди знаходилося невеличке нашарування осіб, близьких кривних родичів княжого роду, їх «братіи». Існувала така нетитулована князівська «братія» і в Галицькому князівстві. Щоб виявити в лаві боярства таких осіб, ми вдаємося до такого способу:

Відомо, що князі Рюриковичі мали звичайно кожний по два імена—християнське й князівське, яке новонароджений одержував у честь когонебудь з найбільш поважаних своїх дідів: «Всеволодъ же велѣ, пише літописець, учинити сынови своему во свое имя Дмитръй въ святѣмъ крещении, а княжее имя учини ему—Володимиръ, дѣда своего имя Мономаха Володимѣра» (Іп. 454). Таким чином, згідно фамільним традиціям, княже ім'я давав дитині сам князь. Розуміється, простий чоловік, не Рюрикович, своєму синові княжого імені дати не міг, але хто міг заказати державному князеві дати княже ім'я своїйому внукові від дочки, що одружилася з боярином? Отже, переглядаючи літопис, ми помічаємо там чимало бояр, які мали князівські імена.

Літопис називає такі князівські імена: Борис ³⁾, Брячислав, Володимир, Всеволод, Всеслав, Вишеслав, Вячеслав, Гліб ²⁾, Збислав(а), Ігор, Ізяслав, Інгвар, Мстислав, Олег, Позвизд, Рогволод, Ростислав, Рюрик, Святослав, Станислав(?), Судислав, Ярополк й Ярослав. Як видно з цього списку, всі ці імена були старослов'янського або норманського походження. Перелічимо, згідно з покажчиком Іпат'євського літопису, всіх бояр, які носили князівські імена.

1) **Борис**,—боярин рязанський, відіграв велику ролу в Володимирі під час заколотів після вбивства Андрія Боголюбського (Іп. 405).

2) **Борис Жидиславич** (або **Жирославич**),—воєвода Андрія Боголюбського. В числі учасників походу 1170 р. на Київ між 12 князями його тільки одного з бояр названо персонально (Іп. 372, 382, 385, 390).

3) **Борис Захарьич**,—боярин, гадаємо, смоленський, близька людина до кн. Ростислава Смоленського й його сина Мстислава; останній, помираючи, «приказываетъ» йому свого сина (Іп. 364, 412, 420—1).

4) **Борис Межибжский** (або **Жирославич**),—боярин галицький; в одному списку Іпат. літ. його названо: «Борис Межибжский князь Болеховецкый» (див. П. С. Р. Л. II ст. 174). Належав до ворожої Данилові партії галицького боярства. Взагалі особа не визначена (Іп. 515).

5) **Всеволод Олександрович**,—воєвода Данилів (Іп. 533). Правдоподібно, волинський боярин.

6) **Вячеслав**, боярин володимирський. Літописець згадує про нього з особливою повагою: «Тогда же бояре Володимѣрстии и Галич-

¹⁾ Про морганатичні шлюби князів—див. Погодинъ, Изсл., Зам. и Лекци, т. VII ст. 458.

²⁾ Після канонізації кн. Бориса й Гліба їх імена вживалися як княжі й як просто християнські.

кши и Вячеславъ Володимерьскыи... и вси бояре... посадиша князя Данила на столѣ отца своего» (Іп. 486).

7) Вячеслав «Голстыи Великий»,—боярин галицький. Спасав від ворогів Данила з матір'ю його і втікає з ними до Угрів (Іп. 487.).

8) Гліб,—галицький боярин; перше ворог Данила, потім переходить на його бік (Іп. 514). Можливо,—та ж особа, що й № 10.

9) Гліб Василевич,—галицький боярин, ворог Данилів (Іп. 491).

10) Гліб Зеремієвич,—галицький боярин, воевода кн. Мстислава Ярославича і близька людина до Мстислава Мстиславовича Удатного. Перш прихильник Данила, але потім свариться з ним і стає ворогом. За його порадою Мстислав віддає Галич не Данилові, а королевичові Угорському. Коли Мстислав помирав і хотів побачитися з Данилом, щоб доручити йому свою сім'ю, він «завистю» не допустив Данила. Згадується в числі Болеховських князів. Наприкінці він переходить на сторону Данила (Іп. 488, 491, 501—2, 511—12, 514).

11) Гліб Поткович,—галицький боярин; прихильник Данилів (Іп. 487).

12) Гліб Ракошич,—боярин в. кн. Ізяслава Давидовича (Іп. 341).

13) Гліб Судилович,—галицький боярин, Данилової партії (Іп. 491).

14) Збислав,—галицький боярин, ворог Данилів. Згадується разом з Борисом Межибожським № 4 (Іп. 515).

15) Мстислав,—воевода Данилів (Іп. 533).

16) Рогволод,—боярин в. кн. Ростислава Рюриковича (Іп. 453).

17) Сбислав (Сдеслав) Жирославич,—воевода в. кн. Мстислава Ізяславича й його сина Мстислава Мстиславовича (Іп. 372, 420—1, 455).

18) Святополк,—боярин галицький, приймає найактивнішу участь, щоб припинити родинні чвари кн. галицького Ярослава Володимировича з жінкою; чвари ці закінчилися бунтом Галичан і спаленням відомої Настаски (Іп. 384—5).

19) Станислав Добрий Тудкович,—боярин в. кн. Ярополка Володимировича (Іп. 214).

20) Станислав Микulich,—воевода Данилів (Іп. 504).

21) Судислав,—галицький боярин. Перш прихильник, а потім ворог Данилів. Голова й проводир партії ворожої Данилові; від кн. Мстислава Мстиславовича одержує м. Звенигород (Іп. 487—514).

22) Судислав Ілліч,—галицький боярин, прихильник Данилів (Іп. 484, 500, 512, 516).

23) Ярополк,—галицький боярин, партії ворожої Данилові (Іп. 487) ¹⁾.

Ретельно придивляючись до цього списку бояр, які носили княжі імена, ми помічаємо де-в кого з перелічених осіб такі риси, що натякають на існування між ними та їх князями ближчих, скажемо, просто кривних зв'язків. Звернемо увагу, наприклад на Бориса Захарьича (№ 3), якому Мстислав Ростиславич «приказывает» свого єдиного сина, хоча він мав досить кривних родичів. Чи міг би Гліб Зеремієвич

¹⁾ Літопис згадує Половців з княжими іменами напр. Ярополк Томзаквич (Іп. 388), Гліб Тирієвич (Іп. 424) та ін. Очевидячки це були діти князівен, що їх було видано за половецьких князів.

(№ 10) не допустити до смертельно хворого кн. Мстислава Мстиславовича його зятя Данила, коли б він сам не був його близьким кривним родичем? Чи не натякає на таку ж кривність уся поведінка боярина Святополка (№ 18) в родинному безладді кн. Ярослава Галицького з його жінкою? Гадаємо, що ми не помилилися, коли будемо вважати всіх цих бояр за дійсних кривних князям Рюрикового дому; з цього погляду титулування в літопису боярина Гліба Зеремівича князем Болоховським (Іп. 511), здається вже не таким незвичайним.

Взагалі треба сказати, що після смерти Романа Мстиславича, в безперервних заколотах перших десятиліть життя й князювання Данила, значіння княжого титулу в південно-західних князівствах було в повному занепаді. Правда, ще вважалося за потрібне, щоб на княжому столі сидів князь Рюрикович, але того ореолу, який оточував княже ім'я на сході або в північних землях, нема вже й сліду. Ми бачимо в Галичині такі випадки, що бояре вішають князів, що бояре в вічі глузують з князя (Іп. 483), заливають на бенкеті князю обличчя вином (Іп. 509). Бачимо, що бояре володіють окремими містами й навіть цілими країнами держави, що нарешті бояре «вокняжаються» й більш менш довгий час виконують князівські обов'язки та користуються з князівських прав. Надзвичайно характерно висловився князь Польський Лешко про боярина Володислава, який «вокняжился» в Галичі: «не ест лѣпо», сказав він, боярину княжити в Галичи» (Іп. 489). Отже, можна думати, в Галичі, столиці всього Галицького князівства, бояринові «не лѣпо» княжити, але денебудь у незначному місті, в якій-небудь глушині, як напр., у Болохові, це було б може й цілком припустимо. Що було причиною такого занепаду престижу Рюрикового дому в Галичині, чи то приклади феодального устрою сусідньої Західньої Європи, чи місцеві політичні обставини,—ми тут розглядати не будемо, бо це завело б нас далеко від головної теми нашої праці. Зауважимо тільки, що Данило лише в другій половині свого князювання, вже після Татарського погрому, зміг остаточно знищити боярську опозицію й повернути князівському імені його попереднє значіння.

Розміркувавши все, що було сказано вище, ми, здається, можемо висловити такий здогад про походження Болоховських князів: Болоховські князі були галицькими боярами, родичами князівського дому Рюриковичів по жіночій лінії. Невеличка купка таких бояр, правдоподібно, родичів Сіверських князів Ольговичів¹⁾, користуючись з безладдя, яке виникло в південно-західних князівствах після смерті Романа Мстиславича, міцно й осіла в прикордонній з степом місцевості проміж Київщиною, Волинню й Галичиною, яка раніш в літопису згадується під назвою «Болохово».

Ця родинна група, освоївши собі й, правдоподібно, сколонізувавши тільки західню частину Болохова, стала «князувати» тут і володіти країною так же, як володіли окремими місцевостями різні інші сучасні галицькі бояри. Деяка різниця між ними й другими боярами полягала в географічному положенню Болоховщини й зв'язаному з ним політичному її значінні для Руської землі. Формально Болоховщина належала до Київського князівства, але коли ми згадаємо історію Києва за перші десятиріччя XIII віку з занепадом великокнязівського престижу і з

¹⁾ Можливо, що вони були родичами й останніх Ростиславичів, які теж були в спорідненню з Ольговичами, бо останній галицький князь з Ростиславичів, Володимир Ярославич, був одружений з дочкою Святослава Всеволодовича Чернігівського.

безладною частою зміною князів, згадаємо про сучасне безладдя на Волині і в Галичині, а до того пригадаємо ще, що Болоховські князі, освоївши собі верхнє Побожжя, були тим самим примушені взяти на себе важливі державні обов'язки—охороняти й захищати землю руську від кочовників ¹⁾,—то ця різниця між Болоховськими й іншими боярами-князями стане яснішою. Важлива роля «сторожів землі руської», яку Болоховські князі виконували багато років, в'ясує нам, чому вони мали остільки велике військо, що літопис вважає за потрібне кожний раз згадувати про їх участь в боротьбі галицького боярства з Данилом, в'ясує почасти й думку Болеслава Мазовецького, що вони—«особнии князи», освітлює наприкінці й постійне вороже ставлення цих князів до Данила, бо тільки він один міг позбавити їх того упривилейованого становища, яке вони собі придбали довгим піклуванням і трудами.

Спробуємо тепер прикласти нашу гіпотезу до кожного з зазначених вище літописних уривків зокрема, щоб в'ясувати детально, чи нема в ній яких незгод та суперечок з літописом.

З погляду першого уривку (Іп. 511) наша гіпотеза цілком можлива. Тут перелічені всі вороги Данила, з якими він боровся в 1231 році: Угри, кн. Олександр Всеволодович, Гліб Зеремієвич та інші князі Болоховські ²⁾. Найважливіше для розв'язання нашого питання це те, що в числі Болоховських князів названо Гліба Зеремієвича, особу досить відому з часів першої половини князювання Данила. Літопис, який не раз згадує про нього на своїх сторінках, не лишає жадного сумніву, що він належав до галицького боярства. З свого боку додамо, що, на наш погляд (див. вище), він був родичем кн. Мстислава Удатного ³⁾. Можливо, скажуть, що Гліб Зеремієвич 1231 року є не та особа, яка згадується під цим іменем в інших місцях літопису, але саме оригінальне його по-батькові «Зеремієвич» уже робить такий здогад, на наш погляд, занадто тенденційною натяжкою ⁴⁾.

Другий уривок літопису (Іп. 516) знову підкреслює спільність інтересів ворожих Данилові галицьких бояр («невѣрнии Галичане») і Болоховських князів, крім того літопис тут установлює кривність їх з Ольговичами таку близьку, що Михайло Чернігівський та Ізяслав загрожували навіть війною Данилові, коли він не відпустить їх з полону. Таким чином гіпотеза наша цілком задовольняє вимогам і другого уривка.

Третій уривок (Іп. 526—7) є найскладніший і потребує досить багатьох попередніх зауважень та міркувань. Уривок цей складається з двох цілком самостійних епізодів: перший (Іп. ст. 526¹⁸—527¹) оповідає про руйнацію Болоховщини, другий (Іп. ст. 527^{1—11}) є ремініс-

¹⁾ Ізяслав Мстиславич у 1148 р. віддав Ростиславу Юр'евичу м. м. Божський, Межибож'є, Котельницю й два інших міста з спеціальним наказом: «а ты постережи земль Руской отголь» (Іп. 258).

²⁾ Пояснення М. С. Грушевського (ст. «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці». Зап. Тов. ім. Шевченка, ч. I ст. 13), що «инии» в літописному тексті це значить «декотрі»,—нам здається штучним.

³⁾ Цікаво, що літопис про нього згадує, як про близьку особу до славетного галицького боярина Доброслава, який в 1240 році «вокняжился» в Галич і Галичани віддавали йому надзвичайну пошану. Гадаємо, що цей Доброслав також належав до бояр князівського походження. Християнського такого імени—Доброслав—немає й воно того ж старослов'янського походження як і князівські імена Доброгоїва, Ярослав, Святослав та ін.; можливо, що тільки випадково це ім'я не мало представника серед князів Рюрикового дома, яких ми знаємо.

⁴⁾ Н. П. Дашкевич—«Болоховская земля» прим. 117,—пише, що цей текст літопису «можно толковать иначе», але як саме—він не каже.

ценція про те, як колись раніше Данило й Василько захищали князів Болоховських від Болеслава Мазовецького. Розглянемо кожний з цих епізодів окремо.

Перший епізод жадних нових рис для характеристики Болоховських князів не дає. Як і раніше, вони ворогують з Данилом й допомагають Ростиславові Михайловичу в його нападі на Бакоту; але політика самого Данила в цьому випадку зовсім змінюється. Не звертаючи жадної уваги в цьому випадку на Ростислава, а ні на самих Болоховських князів, він зо всею силою своєю і з військом брата Василька накидається на беззахисну Болоховщину і з невблаганною ненавистю й жорстокістю знищує її до щенту: «плѣнивъ землю Болоховскую и пожег..., яко не оста ничто же во градѣ их». Ця жорстокість тим більш упадає в очі, коли порівняти її з звичайним доброзичливим, так би мовити, ставленням Данила до Болоховських князів. Причину цієї зміни в політиці Данила в'ясовує сам літопис: «яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху». І дійсно в перших випадках це були звичайні боярські заколоти, в останньому ж Данило мав справу не тільки з зрадою рідного краю, а із безпосередньою небезпекою сусідства з ворогом, за яким стоїть безмежна сила Татарська. Щоб уникнути цієї небезпеки, Данило вжив радикальних заходів: він зруйнував усю країну, зробив з неї пустелю. Разом з загибллю Болоховщини зникли з історичного обрію й Болоховські князі. Літопис мовчить про їх дальшу долю й ми не знаємо, що зробив Данило з ними персонально: чи він скарав їх як-небудь, чи просто залишив без жадної уваги. Вони не були тепер небезпечні, бо загинула Болоховщина, не стало й Болоховських князів, і вони щезли в лавах галицького боярства, з яких раніше вийшли.

Переходимо до другого епізоду літописного уривку 1241 р. Тут все темно, загадково й потребує пояснень. Як це сталося, що Болоховські князі опинилися в Мазовії й коли це було? Чого шукали вони від Болеслава Мазовецького? Був це воєнний похід, чи мирне переселення? У всякому разі, як могло статися, що вони перейшли все Волинське князівство від далекого Побожжя до крайньої північно-східної межі з Мазовією й ніхто—ні сам Данило, ні Василько, а ні Волинські бояри не затримали їх—відомих ворогів Данила, на їх довгій путі? Цілком незрозуміло, нарешті, й те, чому це й Данило й Василько так близько взяли до серця біду, що загрожувала Болоховським князям від Мазовецького князя. Літопис красномовно розповідає, як дипломат Василько клопотався, кланявся, «молив», давав великі подарунки; як Данило загрожував війною своєму старому приятелеві й другу Болеславові,—й все це тільки тому, щоб врятувати від пограбування свої старих ворогів.

Наведемо наші міркування з приводу всіх цих темних питань і спробуємо висвітлити їх, маючи завжди на увазі нашу гіпотезу про походження Болоховських князів.

Діялося це зараз після переходу Татар через Волинь і Галичину до Угрів. Уся країна палала; населення гинуло або бігло куди видко було. Сам Данило, повертаючися з Угрів, зустрів брата й свою родину десь на р. Полці й, не сміючи їхати додому, знайшов притулок у Болеслава Мазовецького, який дав йому на прожиток м. Вишегород. Отже за часи перебування тут Данила й Василька й відбувся наведений в літопису інцидент з Болоховськими князями, які теж примандрували до Мазовії ¹⁾.

¹⁾ Таким чином цей епізод треба вставити в Іпат'євському літопису під 1240 р. на 524⁹ після слів «градъ Вышегородъ».

При наближенню Татар становище Болоховських «князів» було далеко безпечнішим ніж князів Рюрикового дому. На них не поширювалася та дезорганізаторська політика Татар, через яку вони обов'язково знищували всіх представників княжого роду, які попадали до їх рук. Навпаки, постійно вороже ставлення Болоховських князів до Данила повинно було притягати прихильну до них увагу Татар, а як останнім потрібно було піклуватися про забезпечення війська провіантом в Уграх, то не дивно, що Татари згодилися залишити в безпечності Болоховських князів за ту пшеницю й просо, що вони їм, Татарам, дадуть.

Трудно припустити, щоб князі Болоховські так зразу, не вагаючись і в певним розумінням, що вони роблять, кинулися в таку небезпечну авантуру. В перші часи смертельної небезпеки вони згодилися на все, що від них вимагали, але взагалі їх погляди на Татар, як на ворогів всього руського, не могли бути відмінні від поглядів решти населення руських земель. Що ж могло чекати цих зрадників після повороту Татар з Угрії? Хіба можна було вірити, що вони виконають свої обіцянки й замість волі й захисту не привернуть їх перших же в неволю? А що буде, коли вони, так як після битви на Калці, повернуться до своїх степів і знову на багато років зникнуть десь у невідомих Азійських пустелях? Що їм тоді залишиться? Грізний Данило та його сувора помста. В цих тяжких обставинах князі Болоховські знайшли єдиний вихід:—тікати як мога далі й від союзників своїх Татар і від ворога Данила. Вибір, куди рятуватися,—був невеликий. В руських князівствах небезпечно від Татар, в Угорщині та в Польщі—й від Татар і від Данила. Залишаються або ворожі й погані Ятвяги й Литва, або християнська Мазовія. Князі вибрали Мазовію. Піднялися вони всією родиною в багатствам й челяддю й, під охороною своєї невеликої дружини, потягнулися через збаламучену й спустошену Волинь на далекий північний захід. Гадаємо, що йшли вони великою юрбою й з великим майном тому, що Болеслав Мазовецький обвинувачував їх, немов вони захопили його землю, якої він їм не давав,—значить, їх було багато,—й хтів їх «разграбити»,—значить, було що.

Тримаючись точного розуміння літописного оповідання, ми думаємо, що перш ніж перейти межі Мазовії, заходці прохали в Болеслава дати їм притулок і він одвів їм місце для життя. Але потім запідозривши може в них якихнебудь татарських емісарів, а правдоподібно, побачивши все їх багацтво та безпомічність, вирішив «разграбити» їх, як це колись і при таких же обставинах зробили Ляхи в 1073 році з вел. кн. Ізяславом Ярославичем. Князям Болоховським не вдалося уникнути Данила: вони зустрілися з ним із Васильком у Болеслава й це стало їм на велику користь.

Що є найцікавіше в цьому оповіданні, це несподівані відносини, що встановилися між Данилом і Болоховськими князями. Не вважаючи на давню ворожнечу, останні звертаються до тих власне осіб, кого повинні були б найбільш боятися. Слід було їм тільки обіцяти нададі слухняність,—«они же обіщасяся работъ быти»,—як Романовичі пристають на їх сторону. Очевидячки, Болоховські князі відчують за собою якесь право, не вважаючи на попередні їх відносини, чекати від галицько-волинських князів допомоги й захисту. З свого боку Романовичі за ними, «онемъ же молящимся», визнають це право й, забувши про попередню ворожнечу Болоховських князів, приймають їх під свою оборону. Чим з'ясувати таку поведінку Романовичів? І Данило й Василько були надто реальними політичними діячами, щоб їх можна було

підозрівати в сентименталізмі, в жалю до ворогів, які попали в біду і треба, без сумніву, гадати, що між ними існували якісь взаємовідносини, які присилювали Романовичів вдіяти саме так, як вони зробили:—загрозувати Болеславу війною, давати дари й т. ін., щоб спасти ворогів. Здається нам, що навряд чи ми помилились, коли прирівняємо ці взаємовідносини до тих, що існували в західній Європі між сюзереном і його васалами.

Треба гадати, що Болеслав не досить то ясно уявляв собі дійсне соціальне становище Болоховських князів, бо інакше не можна зрозуміти здивоване запитання його до Данила: чого він так за них клопочеться, адже ж вони «не суть вои твои, но суть особнии князи». Гадаємо, що саме ті пояснення, які дав Данило, й відіграли головну роль у визволенню Болоховських князів від пограбування. Давній друг Романовичів, Болеслав, не міг так поставитися до їх бояр, як би він розправився з «особними» князями.

Немає чого говорити, гадаємо, що Болоховські князі затаїли тоді від Данила про свій союз з Татарами. Тільки пізніше, повернувшись до Волині, він довідався про все. Шалена жорстокість, з якою він знищив Болоховщину, натякає, що в цій події була не тільки пильна державна потреба, а може ще більш помста за зражене «добродіанье» в Мазовії.

Таким чином, здається, і цей останній уривок літопису не має в собі ні в цілому, ані в подробицях, нічого такого, що захитало б гіпотезу про походження Болоховських князів, яку ми подали вище.

Ми закінчили наш дослід про те, хто такі були Болоховські князі, й нам залишається тільки ще сказати декілька слів про населення цієї країни, про Болоховців, та їх роль у історії ранньої татарської доби на Україні-Русі, щоб таким чином використати й останній уривок літописного оповідання, який ми подали вище.

Про склад населення тодішньої Болоховщини жадних вказівок нам літопис не дає. Гадаємо, що воно не відрізнялося від населення інших прикордонних місцевостей західньої частини Київської землі: основною масою були Деревляни, правдоподібно, змішані з сусідніми Дулібами та Уличами й з немалою домішкою, як це звичайно бувало в пристеповій смузі, осілих колишніх кочовників—Половців, Печенігів, тощо.

Щодо історії Болоховців, то літопис подає два її моменти. Перший стосується до знищення Болоховщини Данилом у 1241 році, коли зруйновано було всі її міста й саму країну обернено в пустелю. Про це ми вже казали вище. Другий момент стосується до подій 1257—58 р.; його ми подали текстуально на початку нашої статті, як четвертий уривок літопису. Зміст його остільки цікавий, що ми зупинимось на ньому детальніше.

В 1257 р. Данило почав свій похід проти Татар, який він давно вже підготовлював, маючи на меті відібрати від них Київ. Як відомо, похід був невдалий й закінчився руйнацією Возв'ятля; до Києва дійти Данилові не вдалося. Военні події почалися з того, що військо Данилове «взяло» Межибожжя, «повоевало» Болохов й разом з ним Побожжя й люди «Татарськыя». Наступною весною воно «повоевало» міста по р. Тетереву й всі міста, «с'дьящя за Татары». Після цього Білобережці, Чорнятинці й всі Болоховці піддалися Данилові. Якої великої ваги надавав Данило зміцненню свого тила в майбутньому поході на Київ, видно з того, як суворо він покарав мешканців м. Возв'ятля за те що вони «солъгаша..., поемше тивуна не вдаша ему тивунити».

Розглядаючи ближче обставини цієї стадії Київського походу, ми помічаємо, що з боку місцевого населення жадної одсічі Данило не зустрів

чав. Населення цілком пасивно корилося й приймало до себе Данилових тивунів, неначе йому було однаково, чи залишатися «людьми татарськими» в безпосередній підлеглості самим Татарам, чи повернутися в попереднє становище й ввійти до складу Данилової держави. Жадних ознак будь-якого політичного устрою, будь-якого політичного зв'язку між містами й місцевостями, які побрав Данило та посажав там своїх тивунів, ми не помічаємо. Ані центральної влади татарських баскаків, руських князів, тощо, ані якої місцевої влади, ми не бачимо; принаймні навіть в такому важливому епізоді, як зруйнування Возв'ягля, ми зустрічаємо тільки «граждан»; очевидно жадних представників державної влади в цьому місті не було.

Треба гадати, що таке становище західньої та південно-західньої частини Київщини не було якимсь винятковим явищем, а навпаки те саме було і по всій території колишнього київського князівства ¹⁾. Татарська руйнація різно відбилася на окремих князівствах України-Руси. Переяславщина, де кочували передові Татарські Орди, поступово вилюднювалася і ставала пустелею, сіверські князівства міцно скупчувалися навколо численних представників князівського дому Ольговичів; на Київщині ж ми помічаємо цілком інше становище. Жадного натяку на існування тут князівської влади немає, вся країна розсипалася на численну кількість міст та дрібних окремих місцевостей, що жили без жадного зв'язку між собою, самоврядувалися, правдоподібно, через обраних «градських старців», тощо, й були під безпосереднім доглядом татарських урядовців,—коротко кажучи, були такими ж «людьми татарськими», яких ми знаємо з літописного оповідання 1257 року.

Чим у'ясувати це цікаве й єдине на Русі явище, яке, ми бачимо на Київщині? Відкіля взявся цей протикнязівський настрій населення країни, подібного якому ми не зустрічаємо ніде в інших руських землях? Докладний розгляд цього питання завів би нас далеко від наших Болоховських князів, а тому, залишивши його на боці ²⁾, ми перейдемо до останніх остаточних міркувань щодо нашої головної теми.

Дослідники Болоховського питання висловлювали свої здогади, користуючись усім матеріалом, що дає літопис, усіма чотирма уривками, які ми подали текстурально з початку нашої статті. Навпаки, ми роблячи наші висновки про Болоховських князів, користуємось лише першими трьома уривками, бо, на наш погляд, Болоховці й їх князі першого періоду (1234—41 р.р.) не мають нічого спільного з Болоховцями останнього уривку 1257—8 р.р. Ці останні є явище життя й устрою зовсім іншого порядку, ніж Болоховці дотатарської доби.

Переглянемо коротко риси, якими відрізняє їх літопис. Виходячи з географічного положення тих Болоховських міст, які вдалося зафіксувати на сучасній мапі ³⁾, можна думати, що територія перших Болоховців, чи точніше—територія, яка належала Болоховським князям, була значно менша за територію Болоховців 1257 року. У всякому разі від неї відділилося Побожжя, яке раніше входило до складу Болоховщини. Щодо характеру населення, то в перших уривках літопис освітлює нам

¹⁾ Див. у Плано-Карпіні («Исторія Монгалов». Пер. А. Малеина, ст. 45) про Капів та інші поселення, що були безпосередньо під владою Татар.

²⁾ Про протикнязівський рух на колишній Київській землі ми вже згадували в нашій статті «Нарис історії колонізації» Київської землі (див. «Київ та його околиці». ст. 57 й далі). Докладніше ми зупинимось на цьому питанні в нашій статті про колонізацію Волинської землі, що готується до друку.

³⁾ Див. мапи при вищенаведених статтях Н. П. Дашкевича й М. С. Грушевського.

Болоховців з їх князями, як найактивніших ворогів Данилових. Уся діяльність Болоховських князів є типовим проявом боротьби галицького боярства з Данилом за владу та володіння земельні, які вони загарбали за часи безладдя після смерти Романа Мстиславича. Повну протилежність становлять пізніші Болоховці. Вони є втілена пасивність та покора,—жадного опору ворогу, який воює їх землю та бере міста, вони не дають, найбільше, на що вони можуть насмілитися, це «солгати», й «взявши тивуна, не дати йому тивунити».

Трудно нарешті, а, на наш погляд, і неможливо, думати, щоб це саме,—союз Болоховських князів з татарами,—поклав початок того руху, наслідком якого пізніше з'явилися «люди татарськіє» і «люди, с'їдающие за Татары». Усім пам'ятно було як тяжко покарав Данило Болоховських князів. І коли говорити про те, відкіля з'явилися «люди татарськіє», то початок цього руху треба шукати не на межах володінь Данилових, де він зразу ж задушив би його, а в центрі країни, в Києві¹⁾. Протикнязівський, або, точніше, безкнязівський рух почався зі сходу, з Києва й потім вже поступово докотився до крайньої східньої межі київщини, до меж Данилових земель.

Вирішення Болоховського питання затягнулось на довгі роки тому, що тут було допущено важливу методологічну помилку, а саме, для дослідження притягалися завжди всі факти, що їх подає про Болохово літопис; а між тим перші три уривки його по суті не мають жадного внутрішнього генетичного зв'язку з останнім літописним епізодом 1257—8 р.р., а це саме й затемнювало все питання.

¹⁾ Після руйнації татарської Київ належав Олександрю Ярославичу Невському, але, здається, влада його була лише номінальною (титулярною). Пізніше в XIV віці тут ми бачимо якогось кн. Федора (П.С.РЛ. VII, 203)